وەزارەتی خوێندنی باڵاو توێژینەوەی زانستی

زانکۆی سەلاحەددین – هەولێر

کۆلێژی ئاداب

بەشی کۆمەڵناسی

قۆناغی سێیەم

زانکۆی سەلاحەددین - هەولێر
Salahaddin University-Erbil

وانەکانی بابەتی؛ دانیشتوان

مامۆستای بابەت:

م. ی. روستم صابر مصطفى

کۆرسبووک و پرۆژە و بەرنامەی کاری زانستی ساڵی خوێندنی ٢٠٢٤-٢٠٢٥

بەشی یەکەم/ دیاریکردنی چەمکەکان و ڕەهەندەکانی بابەتەکە.

بۆچی ئەم لقە زانستییە دەخوێنین؟

باسی یەکەم: دیاریکردنی چەمکەکان.

١) دانیشتوان

٢) دیمۆگرافیا

٣) مۆرفۆلۆژیای کۆمەڵایەتی

٤) دانیشتوان و کۆمەڵگا

باسی دووەم: ڕەهەندەکانی بابەتەکە

یەکەم/ بوارەکانی دانیشتواںناسی

دووەم/ پەیوەندی دانیشتواںناسی بە لقە زانستیەکانیترەوە

بەشی دووەم/ پەرەسەندنی مێژوویی هزری دانیشتواںناسی

باسی یەکەم: سەرەتاکانی بیرکردنەوە لە دانیشتوان و گەشەکردنی

یەکەم/ بیرکردنەوەی دانیشتوانی لای یۆنانییەکان

دووەم/ بابەتی دانیشتوانی لە رۆژهەڵات

باسی دووەم: سەرەتاکانی بیرکردنەوە لە دانیشتواںناسی وەک لقێکی سەربەخۆ

بەشی سێیەم/ دیاردە دانیشتوانییەکان

١) قەبارەی دانیشتوان

٢) پێکهاتەی دانیشتوان

٣) دابەشبوونی دانیشتوان

٤) چڕی دانیشتوان

٥) ڕەوکردنی (کۆچکردن)ی دانیشتوان

٦) گەشەکردنی دانیشتوان

بەشی چوارەم/ توێژینەوە دانیشتوانییەکان (دراسات السکانیة)

یەکەم: مەبەست لە توێژینەوە دانیشتوانییەکان و جۆرەکانی

دووەم: گرنگی توێژینەوە دانیشتوانیەکان

سێیەم: هۆکارەکانی پەرەسەندنی توێژینەوە دانیشتوانیەکان

بەشی پێنجەم/ سەرچاوەکانی زانیاری لەسەر دانیشتوان

١) **سەرژمێری گشتی**

٢) **تۆمارکردنی ژیانداری**

٣) **ڕووپێوکردنی نموونە**

٤) **ئاماری (کۆچکردن) ڕەوکردن.**

بەشی یەکەم/ دیاریکردنی چەمکەکان و ڕەهەندەکانی بابەتەکە

- بۆچی ئەم لقە زانستییە دەخوێنین؟

ئامانجەکانی دانیشتواناسی:

١) **بۆ ئاشنابوونمان بە دیاردە دانیشتوانیەکان و خەسڵەتە گشتییەکانی دانیشتوان.**

٢) **بۆ پراکتیزە و پیادەکردنی میتۆدەکانی توێژینەوەی دانیشتوانی لە توێژینەوە دانیشتوانییەکانی کۆمەڵگەی خۆماندا.**

٣) **ئامانج لە خوێندنی دانیشتواناسی بۆ بەرزکردنەوەی ئاستی توانستیمان بۆ جیاکردنەوەی مەعریفەی مرۆییەکان و جەختکردنە سەر سروشت و خەسڵەتی مەعریفەی زانستی لە بواری دانیشتوانیدا.**

٤) **ئاشنابونمان بە جۆرە جیاوازییەکانی پەیکەرە دانیشتوانیەکان و جیاکردنەوەیان لە یەکتری پەی بردن بە پیکهاتەی دانیشتوانێکی گونجاو.**

٥) **ناسینی جۆرەکانی گرفتە دانیشتوانیەکان و چۆنیەتی چارەسەرکردنیان بەپێی جیاوازی گرفتەکان یان بەپێی جیاوازی کۆمەڵگاکان.**

باسی یەکەم: دیاریکردنی چەمکەکان.

١- دانیشتوان: (Population)

دانیشتوان لەکۆی ئەوکەسانەی کە لە ژیاندان پێکهاتوە، لە کاتێکی دیاریکراو و لەسنوری وولاتێکی دیاریکراودا دەژین، بە چاوپۆشی لەوەی خەڵکی ڕەسەنی وولاتەکەن یان کەسانی نامۆن لە شوێنیتر هاتوون.

یان دانیشتوان؛ بریتییە لە سەرجەم کەسە زیندووەکان کە لە (شوێن، کات و سنوور)ی وولاتێکی دیاریکراودا دەژین؛ جا خەڵکی ڕەسەنی شوێنەکە بن یان نامۆ بن.

هەندێک لە بیرمەندان دەڵێن دانیشتوان کۆڵەگەی ژیانی کۆمەڵایەتی و ئابورییە؛ لەهەر کۆمەڵگایەک بێت، چونکە کەسەکان وێنەی زیندوون کە ڕەنگدەدەنەوە لە ڕەوشی کۆمەڵگا و جۆری گوزەرانی ژیان تیایدا، هەروەها ڕووبەڕووی گرفتەکانی دەبنەوە.

بۆچوونیتر هەیە، کە ئاماژە بە گرنگی بەرچاوی دانیشتوان دەکات لە بواری کۆمەڵناسی، لە تێڕوانینی ئەو گرفتانەی، کە سەرهەڵدەدەن لەگەڵ گەورەبوونی قەبارەی دانیشتوان، بەتایبەتی لە کاتی نەبوونی سیاسەتی دانیشتوان کە پێداویستییەکانی خۆشگوزەرانی ژیانی کۆمەڵایەتی دابین دەکات.

<u>مەبەست لە دانیشتوان چییە؟</u>

کەواتە دەتوانن بڵێین: دانیشتوان بریتییە لەو کۆمەڵە کەسانەی، کە پێکەوە لەشوێنێکی دیاریکراو دەژین، لە هەردوو ڕەگەزی نێرومێ پێکهاتوون بەڕێژەیی، هەندێ خەسڵەتی هاوبەش کۆیان دەکاتەوە و بەرژەوەندییەکانیان پێکەوە دەبەستێت، وەکو نیشتمان و زمان و ئایین و پیشە جۆراوجۆرەکان. مەرجیش نییە هەموو وڵاتێک تەنها لە یەک نەتەوە، یان یەک زمان، یان یەک ئایین پێکهاتبێت، بەڵکو ئەم شێوەیە زۆر دەگمەنە، بۆیە زۆربەی وڵاتانی جیهان لە نەتەوەی جۆراوجۆر لە زمان و ئایین و دابونەریتی جۆراوجۆر پێکهاتوون؛ هەتا لە چینی ڕەش پێست و سپی پێستەکانیش هەنە بەڕێژەی جۆراوجۆر لەئاستی کیشوەرەکان.

٢- چەمکی دیموگرافیا

چەمکی دیموگرافیا: زۆر لە توێژەر و زانایانی بواری زانستە مرۆیی و کۆمەلایەتییەکان چەمکی دیموگرافیا بەهەمان مانای دانیشتواننناسی بەرکاردێنن، بۆیە بە لایانەوە پێناسەی دیموگرافیا بریتییە لە؛ توێژینەوەی ئامارییانەی دانیشتوان لەسەر جوله و پێکهاتە و قەبارە و دابەشبوونی دانیشتوان بەسەر ناوچە و هەرێمە جیاوازەکاندا و دۆزینەوەی شیکردنەوە و ڕاڤەیەکی زانستی بۆ هەموو ئەمانە لەمیانەی بەکارهێنانی ڕێبازی ئاماری و ژمێریارییەوە؛ ئەمانە پێیانوایە لەگەڵ ئەوەی لەڕووی زمانەوانییەوە وشەی دیموگرافیا ووشەیەکی یۆنانییە و لە دوو برگە پێکهاتووە Demos واتا خەلک Graphy واتا وەسف هەردووک پێکەوە دەبنە وەسفی دانیشتوان نەک ئەو توێژینەوە قوڵ و ڕاڤە زانستییەی لایەنگرانی بەکارهێنانی چەمکی دانیشتواننناسی دەیانەوێت، بەڵام بەلای ئەمانە وشەی گرافی لە بنچینەدا لە وشەی (Graphien)وە هاتووە کە بەمانای نووسین دێت، بۆیە وشەی دیموگرافیا واتا نووسین لەسەر خەڵک نەک وەسف کردنیان.

- بەلای هەندێکی تر لە توێژەرانی ئەم بوارە کە دیموگرافیا بریتییە لە توێژینەوەی ئامارییانەی دانیشتوان و پشت بە ژمارە و ڕێژە دەبەستێت و تەنیا گرنگی بەلایەنی چەندایەتی دانیشتوان دەدات، قبول نابێتەوە بۆ بە دەرخستنی لایەنی چۆنایەتی و ئەو تایبەتمەندیانەی کە

پەیوەستن بە چۆنایەتی دانیشتوانەوە، واتا ئەمەش جیاوازە لە دانیشتواناسی چونکە دانیشتواناسی تەنیا پشت بەرێژە و ژمارە نابەستێ بەڵکو شیکاری گۆرانکارییەکان و دیاردەکانی زۆربوون و کەمبوونەوەی دانیشتوانیش دەکات؛ بە پێچەوانەوە دیموگرافیا خۆی لە هەندێک بابەتی گرنگی پەیوەست بە چۆنایەتی دانیشتوانەوە بە دوور دەگرێت بەتایبەتی ئەو بابەتانەی، کە پەیوەندیان بە رێکخستنی دانیشتوان و چاککردنی نەوە(تحسين النسل) پرۆژەکانی رێکخستنی خێزانەوە هەیە بۆیە دانیشتواناسی فراوانترە لە دیموگرافیا.

٣- مۆرفۆلۆژیای کۆمەڵایەتی:

چەمکێکە لە چەمکەکانی کۆمەڵناسی و لەلایەن کۆمەڵناسی فرەنسی (ئەمیل دورکهایم)وە بە مانای بونیادی کۆمەڵایەتی بەکارهاتووە، کە لە (١٨٥٨) لە دایک بووە وە لە(١٩١٧) مردووە.

(دۆرکهایم) لە ساڵی (١٨٩٣)دا تیزی دکتۆراکەی بە ناونیشانی(دابەشبوونی کاری کۆمەڵایەتی) بە زمانی فەرەنسی پێشکەش کردووە، لە تێزەکەیدا پێیوایە دوو دیاردەی دانیشتوانی وەکو (بەرزبوونەوەی ئاستی چڕی و گەورەبوونی قەبارە)بنەمای دابەشبوونی کاری کۆمەڵایەتی و سەرەتا و دەستپێکی زنجیرەیەک چاکسازین لە ژیانی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگەدا، واتا چەمکی مۆرفۆلۆژیای کۆمەڵایەتی لای دۆرکهایم هاومانای ئەوەیە، کە بەشێکیتر لە بونیادگەریەکان پێی دەڵێن بونیادی کۆمەڵایەتی یان لای ئاراستەی هزری ململانێ پێی دەڵێن سەرخان و ژێرخان، بەڵام دۆرکهایم بە دیاردە دانیشتوانیەکانەوە گرێی دابوو.

ئەم چەمکەش لە بنچینەدا لە دوورگەی پێکهاتووە ئەویش مۆرفیم واتا پێکهاتە، لۆژیا بە نامای زانست، کاتێک چەمکی کۆمەڵایەتی دەخەینە پاڵیان دەبێتەوە زانستی پێکهاتەی کۆمەڵایەتی کە لەلای (دورکهایم) قەبارە و چڕبوونەوە دەگرێتەوە و دواتر کاریگەری ئەمانە لەسەر دابەشبوونی کار و ژیانی کۆمەڵایەتی.

- دۆرکهایم لەم بارەیەوە دەڵێت:

(هەر جۆرە جوڵەیەکی خێرا لە پێکهاتەی کۆمەڵایەتی کە ببێتەهۆی پچڕانی (پسانی) بەشێک لە تۆڕی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان ئەگەری سەرهەڵدانی ناسەقامگیری کۆمەڵایەتی بەهێزتر دەکات).

٤- دانیشتوان و کۆمەڵگا

لەناو نووسین و توێژینەوە دانیشتوانییەکاندا هەندێک سەرچاوە دەبینین لەژێر ناونیشانی دانیشتوان و کۆمەڵگا بە تایبەت لە ناو نووسەران و توێژەرانی میسیریدا مەبەستیان لەم چەمکە پێکەوە ناونیشانی ئەو لقە زانستەیە کە توێژینەوە لەسەر دانیشتوان دەکات، بەڵام بوارەکەی فراوانترە کە شیکردنەوەی بوارە جوگرافی و

ئابووری و ڕامیاری و کۆمەڵایەتییەکانیش دەگرێتەوە، کە لە بواری دانیشتوان و گۆرانکارییەکانیدا ڕەنگدانەوەیان هەیە و، کاریگەری دەخەنەسەر دیاردە دانیشتوانییەکان.

- **لەژێر ناونیشانی دانیشتوان و کۆمەڵگەدا، توێژینەوە لەسەر هەموو ئەو بوار و لایەنانەی کۆمەڵگە دەکرێت کە پەیوەندیان بەهەر بوار و لایەنێکی تری دانیشتوانەوە هەیە.**
- **یان بەواتایەکی تر لەژێر ئەم ناونیشانەدا، لەو پەیوەندیە دیالێکتێکە دەکۆڵێتەوە، کە لە نێوان دانیشتوان و کۆمەڵگەکەدا هەیە، بۆیە تەنیا لە یەک ڕوانگەوە سەیری ئەم پەیوەندیە ناکات بەڵکو لەو شوێنەوار و کاریگەریانەش دەکۆڵێتەوە کە دواتر دیاردە دانیشتوانییەکان دەیخەنەسەر بوارەکانی تری ژیانی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگە؛ بۆ نموونە (گەورە بوونی قەبارە و ئاستی داهاتی نەتەوەیی) یان(پێکهاتەی دانیشتوان و ئاسایشی نەتەوەیی) بەکورتی لەم بوارەدا توێژینەوە لەسەر دانیشتوان وەکو بەشێک لە بنیادی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگە دەکرێت.**

باسی دووەم: ڕەهەندەکانی دانشتواناسی

دەستپێک یان سەرەتایەک لە بارەی چەمکی ڕەهەند:

لەم باسەدا، کە پەیوەستە بە ڕەهەندەکانی دانیشتواناسییەوە، واتا ئەو شوێن و مەیدانەی دانیشتواناسی هەیەتی و دووری و نزیکی لە زانستەکانیترەوە و ئاستی پەیوەندی پێیانەوە، ڕەهەند وەکو چەمکێکی کۆمەڵناسی ئەو دووریانە دەگرێتەوە، کە لە پەیوەندی نێوان پێکهێنەرانی بونیادی کۆمەڵایەتییدا هەیە، یەکەم کەسێک چەمکی ڕەهەندەکانی لەبواری زانستە کۆمەڵایەتییەکاندا بەکارهێنابێت زانایەکی دەروونناسی کۆمەڵایەتییە بەناوی (بۆگاردۆس)، کاتێک توێژینەوەی لەسەر(پەیوەندی نێوان گروپ و یەکە و ڕێکخراوەکان) دەکرد بۆ زانینی ئاستی (دۆستایەتی و خۆشەویستی یان ڕق و کینەی نێوانیان) ، ئەم زانایە بۆ بەدەرخستنی ئەمانە چاوپێکەوتنی لەگەڵ (١٧٢٥) کەسدا کردووە لە هاوڵاتیانی ئەمریکی، کەپێکهاتبوو لە (٤٠) ڕەگەزی جیاواز لەڕووی نەژادیەوە، لە ڕێگەی خستنەڕووی چەند پرسیارێکەوە توانی ڕەهەندەکانی نێوان ئەم گروپە جیاوازانە پێوانە بکات بەرامبەر بە یەکتری یان گرووپە دانیشتوانیەکانیتری ئەمریکا، گرنگترین ئەو پرسیارانەی لە کارکردن یان دراوسێیەتی یان هاوڕێیەتی یان ژنخوازی و هاوسەرگیری یان پێکەوەژیان لە یەک گەڕەکدا....هتد. دوای شیکردنەوەی وەڵامەکانیان گەیشتە ئەو ئەنجامەی، کە گەلی ئەمریکی کورترین ڕەهەندێک لە نێوان خۆیی و گەلی ئینگلیزی و هۆڵەندیدا دادەنێت، بەڵام دوورترین ڕەهەندێک لەنێوان خۆی و گەلی تورکی دادەنێت.

ئێمەش لەم روانگەوە لە بواری دانیشتواناسیدا بۆ تێگەیشتن لە ڕەهەندەکانی ئەم لقە زانستییە باس لە بوارەکانی دانیشتواناسی و پەیوەندی بە لقە زانستەکانی ترەوە دەکەین.

لێرەدا پێویستە ئەوە بخرێتەڕوو کە بوار و مەرجەکانی هەر لقێکی زانستی سەربەخۆ چیین؟

هەر کاتێک باس لە لقێکی زانستی سەربەخۆ بکەین کۆمەڵێک بنەما و مەرجی بنچینەیی هەیە دەبێ لەو بابەتەدا هەبێت، کە بۆ سەربەخۆبوونی هەر لقێکی زانستی پێویستن وەکو:

١) پێویستە مەیدانێکی هەبێت بۆ توێژینەوە و، لەو بوارەدا بابەتە سەرەکی و لاوەکیەکانی هەر لقێکی زانستی دیاریکراوبن.

٢) پێویستە هەر لقێکی زانستی کێشەیەکی بنەرەتی هەبێت، لەناو مەیدانە فراوانەکەیدا پرسێکی بنچینەیی هەبێت بە دوای وەڵامدانەوەیدا بگەڕێت.

٣) پێویستە هەر لقێکی زانستی میتۆد و کەرەستەی کۆکردنەوەی زانیاری و چەمکی تایبەت بەخۆی هەبێت، لە ڕێگەی بەکارهێنانیانەوە ناسنامەی توێژەر و توێژینەوەکانیشی ڕوون و دیار و ناسراوبن.

٤) پێویستە لە هەر لقێکی زانستی سەربەخۆدا تیۆرڤانی (تیۆریست)ی زانستی هەبێت، هەروەها توێژەری چالاک بۆ زیاتر ساغکردنەوەی بابەتەکانی و پرسە بنەڕەتیەکەی لەکاردا بن بۆ پسپۆڕانی بوارەکە یان بۆ پسپۆڕانی بواری لقەزانستیەکانی نزیک لەم لقە ناسراوبن.

٥) پێویستە لە هەر لقێکی زانستی سەربەخۆدا تیۆری تایبەت خۆی هەبێت، کە لە ڕێگەی وەرگرتنی گریمانەوە و بەهۆی توێژینەوەی مەیدانی یان تیۆری ڕاستی ئەو گریمانەیە سەلمێنرابیت و، چ لە کۆمەڵگەی جیاوازیان بەپێی قۆناغی مێژووی جیاواز ڕاستیان دووبارە سەلمێندرا بێتەوە هەتا وەک تیۆرێکی ئەو زانستە دامەزرابن.

سەبارەت بە مەرجەکانی دانیشتواناسی دەبێت ڕەچاوی ئەم خاڵانە بکرێت:

١) پێویستە مەیدانێکی هەبێت بۆ توێژینەوە، لەو مەیدانەدا بابەتە سەرەکی و لاوەکییەکانی دیاریکراوبن و لە چوارچێوەکەیدا کۆیان بکاتەوە، هەر کاتێک توێژینەوە لەسەر هەر بابەتێک لەو بابەتانە بکرێت؛ توێژەران یان خەڵکانی پسپۆڕ و شارەزا، هەر بە ناونیشانی بابەتەکە دیناسنەوە و دەڵێن ئەم ناونیشانە دەچێتە چوارچوەی بابەتەکانی ئەو لقە زانستیەوە، یان مەیدانی ئەو زانستەیە.

٢) **پێویستە کێشەی بنەڕەتی هەبێت، کێشەی بنەڕەتی دانیشتوانناسی بریتییە لە دیاردە و بوارەکانی دانیشتوان یان خودی دانیشتوانە بە هەموو ڕەهەندەکانەوە.**

٣) **لەبارەی هەبوونی میتۆد و کەرەستەکانی کۆکردنەوەی زانیاری و چەمکی تایبەتییەوە، لە دانیشتواننانسیدا چەمکی دیاردە دانیشتوانییەکان بە چەمکی تایبەت و بنچینەیی دانیشتواننناسی دادەنرێت و، هەمان میتۆدەکانی کۆمەڵناسیش بە جیاوازی لە وردەکارییەکانی پیادەکردنیانەوە بەکاردێنێت بە تایبەتی میتۆدی ئاماری و ڕووپێوی کۆمەڵایەتی و وەسفی.**

٤) **لەبارەی تیۆرڤان و توێژەری کارا و زانستی، لەناو دانیشتواننناسیدا چەندین زانای بەناوبانگی وەکو مارتۆش و سادلر و سبنسر هەیە، کە تیۆرەکانیان لەچەندین کۆمەڵگەدا توێژینەوەی لەسەر کراوە ڕاستیان سەلێمنراوە.**

٥) **لەبارەی تیۆریشەوە تیۆرەکانی دانیشتواننناسی لە بواری کۆمەڵایەتی و ئابووری و بایەلۆژیدا ناوبانگیان هەیە.**

یەکەم/ بوارەکانی (مەیدانەکانی) دانیشتواننناسی ئەمانەن:

١- **پیکهاتەی دانیشتوان بە هەردوو لایەنی بایەلۆژی و کۆمەڵایەتییەوە.**

٢- **دابەشبوونی دانیشتوان بەسەر هەرێم و ناوچە جیاوازەکان و شار و لادێدا و ئەو هۆکارانەی کاریگەریان لەسەر ئەم جۆرە دابەشبوونە هەیە.**

٣- **قەبارەی دانیشتوان و هۆکارەکانی گەورە بوون ڕێکخستن و بچووک کردنەوەی قەبارەی دانیشتوان.**

٤- **چڕی دانیشتوان و ئاستی پەرش و بڵاوی گرووپە مرۆییەکان لە کۆمەڵگە جیاوازەکاندا و ڕەنگدانەوەی ئەم دیاردەیەش لە رەفتار و چۆنیەتی بیرکردنەوەی تاکەکاندایە.**

٥- **کۆچکردنی (ڕەوکردن)ی دانیشتوان و جۆرەکانی کۆچکردن و هۆکارەکانی لە کۆمەڵگە جیاوازەکان.**

٦- **پرۆژە و بەرنامەکانی ڕێکخستنی خێزان و چۆنیەتی چاککردنی نەوە (تحسين النسل).**

دووەم/ پەیوەندیی دانیشتواننناسی بە زانستەکانیترەوە

لەبەر ئەوەی بابەتی سەرەکی و کێشەی سەرەکی و بنەڕەتی دانیشتواننناسی خودی دانیشتوانە، دانیشتواننناسیش بریتییە لە گرووپە مرۆییەکانی هەر کۆمەڵگەیەک، کەواتە ئەمە بابەتێکی نزیکی هەموو زانستە کۆمەڵایەتی و مرۆڤایەتییەکانە و، هەر زانستێکیش لە ڕوانگە و لە چوارچێوەی

بابەتەکەی خۆیدا توێژینەوە لەسەر مرۆڤ و گرووپە مرۆییەکان دەکات، بۆیە دەبینین لە زانستەکانی کۆمەڵناسی و مێژوو و ئابوری و مرۆڤناسی و ڕامیاری و زانستە مرۆییەکانی وەک فەلسەفە و هونەر و ئایینیشدا بابەتی مرۆڤ یان گروپی مرۆیی واتا دانیشتوان بە بابەتی بنچینەیی دادەنرێت، بەڵام لەم باسەدا لە پەیوەندییەکانی دانیشتواننانسی بە کۆمەڵناسی و مرۆڤناسی و ئامارە وە دەدوێن:-

أ- پەیوەندی دانیشتواننانسی بە کۆمەڵناسییەوە:-

کۆمەڵناسی یەکێکە لەو زانستانەی بۆ دۆزینەوەی ئەو یاسا و ڕێسایانەی لە ڕێگەیەوە بتوانێت راڤە و شلۆڤەی دیاردە کۆمەڵایەتییەکان بکات، ئەم دیاردانەش ئەگەر لە شێوەی گروپی مرۆیی دابن، یان لە شێوەی دامەزراوە و دامودەزگای کۆمەڵایەتییدا بەشێکن لە ژیانی کۆمەڵایەتی تاکەکانی کۆمەڵگا، واتە دانیشتوان. بۆیە پەیوەندیەکانیش لە هەندێ خاڵدا دەخەینەڕوو:-

١) پەیوەندییەکی زۆر بەهێز لەنێوان ئەم دوو لقە زانستییەدا هەیە و بەرادەیەک تێکەڵن، کە بەشێکی زۆری توێژەران لەو بڕوایەدان کە دانیشتواننانسی لقێکە لە لقەکانی کۆمەڵناسی لە هەندێک لە زانکۆکانی جیهانیشدا هەر بەو جۆرە دەخوێندرێت، چونکە هەموو دیاردە دانیشتوانییەکان، کە بابەتی سەرەکی دانیشتواننانسیین لە کۆمەڵناسیشدا توێژینەوەیان لەسەر دەکرێت، وەکو؛ پێکهاتەی دانیشتوان و هاوسەرگیری و جیابوونەوە و قەیرانی نیشتەجێبوون و.....هتد.
٢) لە بواری توێژینەوەدا رووبەرێکی فراوان لە نێوان ئەم دوو لقە زانستیەدا هەیە، چونکە بابەتی هاوبەشیان هەیە بۆ توێژینەوە.
٣) کۆمەڵناسی و دانیشتواننانسی کۆمەڵێک چەمکی هاوبەشیان هەیە و بەهەمان مانا بە کاریان دێنن؛ لە نێوان توێژەرانی هەردوو بوارەکەشدا روونن وەکو چەمکی باری کۆمەڵایەتی یان باگراوندی شارستانی یان پێکهاتەی زانستی .....هتد.
٤) لە هەردوو زانستەکەدا بۆ توێژینەوە میتۆدی هاوبەش هەیە، تەنیا لە ئەنجامدانیان و لە رووداکاریەکانیاندا جیاوازی بەدی دەکرێت وەکو میتۆدەکانی وەسفی و ئاماری و ڕوپێوی کۆمەڵایەتی.
٥) لە ناو زۆربەی لقەکانی کۆمەڵناسی گشتیدا بۆ توێژینەوە لە دۆزینەوەی هۆکاری گرفتەکانیان پەنا دەبەنەبەر ئەنجامی توێژینەوە دانیشتوانیەکان، بۆ نموونە؛ تاوانناسی بۆ روونکردنەوەی هۆکارەکانی تاوان و گەندەڵی و بڵاوبوونەوەی نەخۆشی کۆمەڵایەتی و زانینی ئاستی دەمارگیری

یان پەیڕەوکردنی یاسا یان لادانی و لاساری و .....هتد. توێژینەوە لەسەر پێکهاتە و دابەشبوون و چڕی و قەبارەی دانیشتوان دەکات؛ کە هەموو ئەمانەش بابەتی بنچینەیی دانیشتوانناسین، چونکە جۆری تاوانەکان بەپێی هەموو ئەو گۆڕاوانە دەگۆڕێن، هەروەها لە کۆمەڵناسی شارنشینی و لادێ نشینیدا بۆ هەر پرۆژەیەکی پەرەپێدان و گەشەکردن پشت بە چۆنیەتی دابەشبوون و چڕی و چەندایەتی دانیشتوان دەبەستێت، لە کۆمەڵناسی پیشەسازیشدا کە بابەتەی سەرەکی بریتییە لە کاریگەری بە پیشەسازیکردن لەسەر کۆمەڵگە؛ بواری دەرکەوتنی ئەو کاریگەریەش لەسەر کۆچکردن و ڕێکخستنی خێزان و کەمبوونەوەی قەبارە و پێکهاتەی پیشەیی و هەموو ئەمانەش بابەتی دانیشتوانناسین، بۆیە بەبێ یەکتری توێژینەوەکانیان پێگەیشتوو(کامل) نابێت.

ب- پەیوەندی دانیشتوانناسی بە مرۆڤناسییەوە:

بابەتی سەرەکی و کێشەی بنەڕەتی مرۆڤناسی بریتییە لە خودی مرۆڤ؛ لە رووی مێژووی سروشتی و پێکهاتەی بایەلۆژی و کەرەستە کلتوری و شارستانیەکانەوە، مرۆڤناسی ئەم بوارانە بەراورد دەکات چ لەنێوان کۆمەڵە و گرووپە مرۆییەکاندا بێت یان لەناو زیندەوەرەکانیتردا بێت؛ کە لەرووی بایەلۆژیەوە مرۆڤ چۆن پەرەی سەندووە:-

لەم رووەوە مرۆڤناسی تێکەڵ بە دانیشتوانناسی و زانستە پراکتیکیەکانی وەکو بایەلۆژیا و کۆئەندامزانیش دەبێت، بۆیە بابەتێکی گرنگی مرۆڤناسی و دانیشتوانناسیش چۆنیەتی وەچەخستنەوەیە (لە مرۆڤناسیدا بۆ بەراوردکردنە لەنێوان نەژاد و رەگەز و نەتەوە جیاوازەکاندا بۆ دۆزینەوەی بنەچەی بنەماڵە مرۆییەکان)(لە دانیشتوانناسیدا بۆ ئاستی گەشەکردن و گەورەبوونی قەبارەی دانیشتوان بەکەڵک وەرگرتن لە تیۆرەکانی بایەلۆژیا).

بۆ نموونە ئەو تیۆرەی کە دەڵێت (جەستەی ڕەگەزی زیندەوەران و جۆر و ئەرکی ئەندامەکانیان بە بەردەوامی لە گۆڕاندان، لەبەرئەوەی زیندەوەران هەمیشە زۆر دەبن و نەوە و وەچەی نوێ دروست دەکەن و، دەکرێ ئەمانەش پێشکەوتووتر و پێگەیشتووتر بن لە باوانیان). ئەم تیۆرە لە بۆچوونەکەی(داروین)ەوە سەرچاوەی گرتووە کە دەڵێت زیندەوەران هەمان نموونەی خۆیان دووبارە ناکەنەوە و لەو بروایە دایە کە مرۆڤ لە تاکخانەوە پەرەی سەندووە.

جگە لە مرۆڤناسی گشتی لە ناو لقەکانیتری مرۆڤناسیشدا چ لەڕووی بابەت و بواری توێژینەوە، یان دەرئەنجام و ئاستی پیادەکردنی پێشنیار و ڕاسپاردەکانیان تێکەڵاوی و پەیوەندیەکی فراوان لەنێوان ئەم لقانە و دانیشتوانناسیدا هەیە.

بۆ نموونە لە لقی مرۆڤناسی کلتوریدا کە لەسیستەم و جۆری خۆراک و ئەدەب و هونەری گەلان و پەیوەندی بە قەبارەی خێزان و پێکهاتەی ڕەگەزی و زانستی کۆمەڵگە و، گرنگدان بە منداڵ و جیاوازی نەکردن لەنێوان نێر و مێ دەکۆڵێتەوە و، پەیوەندی هەموو ئەمانە بەدانیشتوانەوە، دواتر لە مرۆڤناسی پزیشکیدا کە هەوڵی دۆزینەوەی ئەو نەخۆشیانە دەدات کە بەپێی ڕەگەز و نەژاد و کۆمەڵگە و گرووپە مرۆییە جیاوازەکان دەگۆڕێت؛ دواتر چۆنیەتی چارەسەرکردنیان لە هێزی ئەندامانی کۆمەڵگەدا و کاریگەری ئەمانەش لەسەر قەبارەی دانیشتوان و بەرزکردنەوەی ڕێژەی مردن.

هەروەها مرۆڤناسی پراکتیکی ناتوانێ پرۆژەیەکی گەشەپێدان لە کۆمەڵگەیەکەوە بۆ کۆمەڵگەیەکیتر بگوازێتەوە، ئەگەر زانیاری پێویستی لەبەر بەدەستدا نەبێت لەبارەی چەندایەتی و چۆنایەتی دانیشتوانی ئەو کۆمەڵگەوە.

ج) پەیوەندی دانیشتوانناسی بە ئاماری کۆمەڵایەتییەوە.

بەشێوەیەکی گشتی ئامار پەیوەستە بە ڕێگاکانی توێژینەوە زانستییەکان، کە لە بواری کۆکردنەوە و ڕێکخستن و پۆلینکردنی زانیارییەکاندا بەکاردێت، بۆیە ئامار تەنیا یەک بواری ژیانی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگاکان ناگرێتەوە؛ ئەگەر چی خۆی وەک زانست یان میتۆد یان کەرەستە خۆی هەریەکە و کاملە، بەڵام ڕێگاکانی بەکارهێنانی بەپێی زانستەکان دەگۆڕێت و، لە زانستێکەوە بۆ زانستێکیتر جیاوازە و مانای ئەو زانستەش وەردەگرێت کە لە بوارەکەیدا بەکاردێت، وەکو؛ ئاماری پزیشکی، ئاماری پەروەردەیی، ئاماری ئابووری، ئاماری کۆمەڵایەتی و ئاماری دانیشتوانی....هتد.

بۆ نموونە ئاماری کۆمەڵایەتی دوو مانای هەیە:

یەکێکیان ١)بریتییە لە پراکتیزەکردنی ڕێگا ئامارییەکان بەسەر بونیادی کۆمەڵایەتییدا. ماناکەی تریش ٢)بریتییە لەو زانیاریە ژمێریارانەی کە توێژەر لەمەیداندا لەسەر کۆمەڵگەی توێژینەوەکەی کۆیان دەکاتەوە.

- بۆیە لە بارەی پەیوەندی دانیشتوانناسی بە ئامارەوە مەبەستمان ئەم مانایەی ئاماری کۆمەڵایەتییە.
- ئەگەر گرفتی ئامار وەکو زانستیش چۆنیەتی بەکارهێنانی میتۆد و ڕێبازە زانستیەکان بێت لە کۆکردنەوە و ڕێکخستن و شیکردنەوەی زانیارییەکان، ئەوا کەرەستە ئامارییەکان دەبنە ئامرازێکی زۆرگرنگی دانیشتوانناسی

له تویژینەوەکانـدا لە زۆربەی قۆناغەکـانی تـویژینەوەی دانیشـتوانیدا، تـویژەر سـەرکەوتوو نابێـت ئەگەر شارەزایی لە ئامار نەبێت،

بـۆ نمـوونە/ دەرکردنـی ئەنجـامی کۆتـایی لە دایکبـوون و مـردن و کـۆچکردن و ڕێـژەی خوێنـدەواری و بەراوردکردنـی نێـوان جۆرەکـانی پیشـەو ..... هتـد. پێویسـتیان بە کەرەسـتە ئامارییەکـان و کـار و پرۆسـە هزرییەکـانی وەکـو کـۆکردنەوە و لێـدەرکردن و دابەشـکردن و ڕێـژەی سـەدی و ناوەنـدی ژمـارەیی و .... هتـد دەبێـت؛ هەمـوو ئەمـانەش کەرەسـتەی ئامـارین بـۆیە لە یەکێـک لە پێناسـەکانی دانیشتواناسـیدا دەڵێـت دانیشتواناسـی بـریتییە لە تـوێژینەوەی زانسـتی شیکاری بەراوردکـاری، لە بەراوردکردنیشـدا ئامـار ڕۆڵـی گرنـگ و کـاریگەری هەیە، جـگە لەوەی ئامـــار بە مانـــای ســـەرژمێری گشـــتی ســـەرچاوەیەکی گرنگـــی بەدەســـتهێنانی زانیـــاری بـــۆ تـــوێژینەوەی دانیشتواناســـی پێکـــدێنێت، وەکـــو؛ ئەو ئامـــارە گشـــتییانەی دانیشـتوان کە لە کۆمەڵگەکانـدا بە پێـی نەخشـەیەکی کـاتی دیـاریکراو (خطـة زمینـة معیینـة) یـان ئامـاری لە دایکبـوون لە نەخۆشـخانەکانی منـداڵبوون و ئامـاری مـردن و کـۆچکردن لە دەزگـا پەیوەندیـدارەکانیتردا، دواتـر بـۆ پێشـنیارکردنی هەر ڕێگـا و چـارەیەکی گونجـاو بـۆ هەر گرفتێکـی دانیشـتوانی، بەبـێ هەبـوونی ژمـارە و پـۆلێنکردنی زانیارییەکـان و بەراودکردنیـان نـاکرێ؛ لەلایەن دەسـەڵاتەوە هەنگـاوی پراکتیکـی بـۆ بنرێت و گرفتەکان زانستییانە چارەسەربکرێت.

بەشی دووەم/ پەرەسەندنی مێژوویی هزری دانیشتواناسی

باسی یەکەم/ سەرەتاکانی بیرکردنەوە لە دانیشتوان و گەشەکردنی:

یەکەم/ بیرکردنەوەی دانیشتوانی لای یۆنانییەکان(لە فەلسەفەی یۆنانی کۆن)

بیرکـــردنەوە لە دیـــاردە دانیشـــتوانییەکان لەڕووی چەنـــدایەتی و چۆنایەتیشـــەوە مێژوویەکـــی زۆر دوور و درێـــژی هەیە؛ لە کەلەپـــور و بەرهەمـــی نووســـراوی مرۆڤایەتییـــدا دەبینـــین لە فەلســـەفەی کـــۆنی یۆنانـــدا کە لە ســـەدەکانی حەوتەم و شەشـــەمی پـــێش لە دایکبوونـــدا هـــزری کـــۆمەڵایەتی بەگشـــتی لەلای یۆنانیەکـــان و ڕۆمانییەکـــان بەدەرکەوتـــووە، بـــانگەواز بـــۆ دانیشـــتوانێکی چەســـپاو و نەگـــۆڕ کـــراوە، پێیـــانوابووە کە ئەم دانیشـــتوانە نەگـــۆڕە لەڕووی چەنـــدایەتیەوە مەرجێکـــی بنەڕەتـــی و ســـەرەکییە بـــۆ هێشتنەوەی دەوڵەتە شاری ئەو سەردەمە بە ئارامی و هێمنی.

بـۆ نمـوونە/ لە میتۆلۆژیـای یۆنانـدا مۆمـۆس خـوای گاڵتەجـاریە، کاتێـک زەوی بەهـۆی زۆربـوونی ژمـارەی دانیشـتوانیەوە هەسـتی بە قورسـایی کـردووە، ئەم مۆمۆسـە داوای لە زیـوس کـردووە قریـان تـێ بخـات، زیوسـیش مرۆڤـایەتی دووچـاری شـەڕێک کـردووە ئـەو ژمـارە زۆرەی کەم کـردۆتەوە؛ بەم شـەڕە

دەگوترێت شەری (تا) بێگومان ئەو جۆرە بیرکردنەوەیەش هۆکاری کۆمەڵایەتی و ئابووری و سیاسی تایبەت بەخۆی هەبووە، کە زۆربەی شەڕەکان لە کەناری دەریا و لە نیمچە دوورگەی تاڕادەیەک بچووک و داخراو بوو، بەرهەمهێنان و دابینکردنی خۆراک لە نیمچە دوورگەیەکی وا داخراویشدا تاڕادەیەک دیاریکراو بووە، بۆیە لە ڕووی مێژووییشەوە سەرەتاکانی شەڕ و ناکۆکی و ململانێ لە نێوان دانیشتوانەکەیدا لەسەر زەویە کشتوکاڵییەکان لەم ناوچانەوە ڕوویانداوە و، کۆمەڵگە ڕووبەڕووی نائارامی و تێکچوون بۆتەوە، بۆیە لەسەر ئاستی تاکیش هەر زوو گەڕان بە شوێن دادپەوەری کۆمەڵایەتیدا، لێرەشەوە سەری هەڵداوە لە نزیکەی سەدەی نۆیەمی پێش لە دایکبوون،

جگە لەمانەش لەڕووی سیاسیەوە سەیری ئیمپراتۆریەتی فارسیان کردووە، کە بەقەبارە گەورە و لە ناوچەیەکی فراوانیشدا بڵاوبۆتەوە و پڕبووە لە گەندەڵی و ستەم، بۆیە بە بەربەری و وەحشیەت ناوزەندیان کردووە بە بەراورد لەگەڵ دەوڵەتە شارەکانی ئەو سەردەمەی یۆناندا، فەیلەسوفەکان لەم روانگەوە پێیانوابووە هەر زێدەڕۆییەک لە قەبارە و فراوانی دەوڵەت دۆخێکی ناسروشتی و نەخۆشییە، بۆیە دەبینین لە بۆچوونەکانیاندا هەر یەکە و بەشێوەیەک باسی لە کۆمەڵگەی نموونەیی کردووە، کە لەڕووی چەندایەتی و چۆنایەتیشەوە دانیشتوانێکی دیاریکراوی هەبێت، وەکو؛ بۆچوونەکانی ئەفلاطون و ئەرستۆ لە بارەی کۆمەڵگەی نموونەییەوە.

کێ گرنگی بەدانیشتوان داوە لەسەرەتادا ئەو بیرمەندانە کێن؟

١) بیری دانیشتوانی لای __ئەفلاتون__ (٤٢٧ – ٣٤٧)پ. لە دایکبوون ژیاوە. گرفتی مەعریفی سەرەکی لای ئەفلاطون بریتی بووە لەوەی چۆن کۆمەڵگەکەی لەو ئالۆزی و نائارامی و پشێویە ڕزگاری بکات، کە بە بەردەوامی ڕووبەڕووی کۆمەڵگەی یۆنانی دەبۆوە، بۆیە وێناکردنی __ئەو__ بۆ شار ئەو وێنە شارەیە نەبوو کە لە واقعدا لە یۆنان هەبووە، بەڵکو وێناکردنێکی خەیاڵی و شاری نموونەیی بووە، کە تاکەکانی بەپێی خواست و ویستی سەرکردەکان جوڵە و ڕەفتار و هەڵسوکەوتیان کردووە؛ واتە فەلسەفەی کۆمەڵایەتی بەگشتی نەک هەر دانیشتوانی؛ هەر لە سەردەمی ئەفلاطونەوە بەدوای هۆکارەکانی تێکچوون و هەڵوەشانەوەی شیرازەی ڕێکخستنی کۆمەڵگەدا گەڕاوە نەک بەمەبەستی خستنەڕوو بەڵکو بەمەبەستی چارەسەرکردنیش.

ئەفلاطون لە کۆمارەکەیدا نووسیویەتی پێویستە دادوەر و قازییەکان چۆنیەتی پرۆسەی هاوسەرگیری و دروستکردنی خێزان ڕێکبخەن، ئەرکی دەوڵەتە لەڕووی چەندایەتییەوە پارێزگاری لە قەبارەی دانیشتوان بکات. بە بۆچوونی ئەفلاطون پێویست بوو لە ڕووی بەڕێوەبردنەوە بگەڕێتەوە سەر سیستەمی ئەرستۆکراتی سەربازی کۆنی ئەسینایی و لە بارەی ژمارەی دانیشتوانیشەوە ژمارەی هەر شارێک (٥٠٤٠) کەس بێت، شار بەسەر (١٢) گەڕەکدا دابەش بکرێت

و، ژمارەی دانیشتوانی هەر گەرەکێکیش (٤٢٠) کەس بێت، ئەگەر لەم ژمارەیە زۆرتر بوو دەبێت دەوڵەت سنورێک بۆ هاوسەرگیری ومنداڵبوون دابنێت و کۆچکردن بۆ شار ڕابگرێت؛ بەپێچەوانەشەوە ئەگەر لەم ژمارەیەک کەمتر بوو پێویستە کار ئاسانی بۆ لاوان بکات بۆ هاوسەرگیری و هانی وەچەخستنەوە بدات و ناسنامە بە پەنابەران بدات؛ ئەگەر لەم بابەتانە وورد ببینەوە دەبینین تا ئێستاش لە بابەتە سەرەکییەکانی دانیشتوان و دانیشتوانناسیش کە وەکو بابەتێک لەم زانستەدا توێژینەوەی لەسەر دەکرێت.

لەڕووی چۆنایەتیشەوە گرنگترین تیۆرەکانی ئەفلاتون بریتییە لە تیۆری (پێگەیاندنی کۆمەڵایەتی منداڵان) کە بەشێکە لەلایەنی چۆنایەتی دانیشتوان. لەم بارەوە پێیوایە لە پرۆسەی هاوسەرگیریدا باشترین تەمەن بۆ کچان کە مێرد بکەن لە نێوان تەمەنی (٢٠-٤٠)ساڵیە و بۆ پیاوانیش لە تەمەنی (٣٥ – ٥٥) ساڵیە، بۆ پەروەردەکردنیش لە چینەکانی خوارەوەی کۆمەڵگەدا پێویستە شێوە ژیانی کۆمۆنەیی هەبێت، کۆمەڵایەتییانە پەروەردە بکرێت و منداڵانیان بیر لە هیچ بەرژەوەندیەکی تایبەتی نەکەنەوە و خێزان و باوانی خۆیان نەناسنەوە و خەمی گەورەیان گرفتی کۆمەڵگەکەیان بێت، ئەمەش بەوە دەکرێت هەر لەسەرەتاوە هەموو ئەو دانیشتوانەی تەمەنیان لە (دە)(١٠)ساڵان زیاترە بۆ دەرەوەی شار دوور بخرێتەوە، لە شاردا تەنیا ئەو بەشەی دانیشتوان بمێننەوە کە تەمەنیان لە(دە)(١٠)ساڵان کەمترە، هەتا فێری خووڕەوشت و داب و نەریتی باوانیان نەبن.

لەماوەی(دە) (١٠) ساڵی یەکەمدا ئەم منداڵانە جگە لەهونەری گفتوگۆ، بابەتی وەرزشی مەشق و ڕاهێنانی جەستەییان پێ بکرێت، چونکە تەنیا لە جەستەیەکی تەندروستدا ئەقڵێکی تەندروست پەیدا دەبێت، دواتر کوڕان و کچان پێکەوە فێری زانست بکرێن و جیاوازی نەکرێت لە نێوانیاندا، وەکو زانستەکانی مۆسیقا کە مانای هەماهەنگی و هاوئاهەنگییە و، هەروەها وەکو زانستەکانی مێژوو و بیرکاری و ئایین بگرێتەوە؛ پێویستە ئەم منداڵانە بەجۆرێک فێری ژیانی هاوبەشی بکرێن هەموو وا بزانن کەمناڵی یەک خێزانن و ئەو خێزانەش دەوڵەتە.

٢) هزری دانیشتوانی لای <u>ئەرستۆ</u> ٣٨٤ – ٣٢٤ پ.ز

بەلای ئەرستۆوە دەوڵەتی نموونەیی ئەو دەوڵەتەیە کە ژمارەی دانیشتوانی گونجاوی هەیە لەگەڵ رووبەرەکەی، خێزان ڕۆڵی سەرەکی لە پێگەیاندنی نەوەکانیدا دەبینێت،بە پێچەوانەی ئەفلاطون بۆ چۆنایەتی دانیشتوان؛ بڕوای بە پەروەردەیی خێزان هەبووە، بەلای ئەرستۆوە تاک یەکەی بنچینەیی پێکهاتەی کۆمەڵگە نیە، بەڵکو خێزان بناغەی کۆمەڵگەیە، چونکە تاک بە سروشت ئاژەڵێکی مەدەنیە.

لە بارەی چۆنایەتی دانیشتوانەوە پێیوابووە کە خێزانی ئاسایی بریتییە لە ژن و مێرد و مناڵەکانیان و کۆیلەکانیان، بەپێویستی زانیوە پیاو سەرکردایەتی خێزان بکات، چونکە بەلای ئەوەوە پیاو خاوەنی ئەقڵی تەواو و وردبینی و باشترین بۆچوونە، لە ڕووی چەندایەتیشەوە هەر وڵاتێک ئەگەر لەقەبارەی خۆی دەرچوو

خەسڵەتەکانی دەوڵەت لە دەست دەدات و توانای خود بژێوی نابێت، ئەمن و ئاسایشی کۆمەڵگەش لە ژێر کاریگەری دوو هۆکاردا تێک دەچن کە بریتیین:

1) **لە زۆربوونی گروپێک لە شاردا لەبەرامبەر کەم بوونەوەی گروپێکی مرۆیی تردا.**
2) **هۆکارەکەی تریش کەمبوونەوەی ژمارەی دانیشتوانە لەناکاودا بەهەر هۆیەکەوە بێت، بۆیە زۆر بە پێویستی زانیوە دەستورێک هەبێت لە شێوەی یاسا و ڕێسایەک دانیشتوان پابەندبن بۆ ڕێکخستنی دانیشتوان، بەڵام ئەو دەستورە وەکو بیروباوەڕەکی نەمێنێتەوە بەپێێ پێویستی و گۆرانکارییەکانی سەردەم گۆرانکاریان تێدا بکرێت و، ڕەچاوی کەمبوونەوە یان زۆربوونی ژمارەی دانیشتوانی تێدا بکرێت بەپێی پێداویستییەکان، بۆیە لەم پێناوەدا چەند ڕێوشوێن و میکانزمێکی گرتۆتەبەر بۆ کۆنترۆڵکردنی ئەو گۆرانکاریانە.**

ڕێکخستن و کۆنترۆڵکردنی دانیشتوان و کۆمەڵگا لە ڕوانگەی ئەرستۆ:

بۆ کۆنترۆڵکردنی ئەو گۆرانکاریانە یان بەرزەفتکردنی ئەمن و ئاسایشی کۆمەڵگە ئەرستۆ پێی وابووە:-

1) **لەبارربردنی منداڵ پێش لە دایکبوونی بۆ کەم کردنەوەی ئەو مەترسیانەی لە زۆربوونی دانیشتوان دەکەونەوە.**
2) **لەناوبردنی یان دوورخستنەوەی ئەوانەی کە لەڕووی جەستەیی یان ئەقلیەوە کەموکورتییان هەیە، ئەمەیان لە ڕووی چۆنایەتییەوە بۆ کەمکردنەوەی بارگرانییەکانی سەر کۆمەڵگەن لە دابینکردنی خۆراک و پێداویستییەکانیان؛ کە ئێستاش لە کۆمەڵگە پێشکەوتووەکاندا بەناوی خزمەتگوزاری کۆمەڵایەتی یان وەکو سندوقێکی چاودێری خێزان دەدرێتە ئەو توێژەی دانیشتوان کە توانای خود بژێوی و بەرهەمهێنانیان نیە.**
3) **قەدەغەکردنی ئەنجامدانی هاوسەرگیری لەسەرووی (٥٥)ساڵ، چونکە بە بۆچوونی ئەو؛ ئەمە بریتییە لە پرۆسەیەکی ناتەندورست لە ئەنجامیشدا دەبێتەهۆی بەرهەمهێنانی نەوەیەکی ناتەندروست و بەرزکردنەوەی ڕێژەی ئەو گرووپە دانیشتوانییەی کە پێیان دەڵێن خاوەن پێداویستییە تایبەتییەکان.**
4) **لەڕووی چەندایەتییەوە ئەرستۆ دانیشتوانی شارەکانی بە (١٠٠،٠٠٠) سەد هەزار کەس دیاری کردووە و پێیوابووە دەوڵەتە شاری ئەو قۆناغە لە توانای دایە ژیانێکی ئاسایی بۆ ئەو ژمارە دیاریکراوە دابین بکات.**

دووەم/ بابەتی دانیشتوانی لە ڕۆژهەڵات:

بە پێچەوانەوە لە هزری ڕۆژهەڵاتدا بەگشتی واتا لە (چین و هند و ئێران و میسری کۆن و گەلانی میسۆپۆتامیا (وڵاتی نێوان دوو ڕووبار) بەهۆی:- (فراوانی و بەپیتی خاک)، (پێویستی زۆر بەدەستی کار) و (کاری کشتوکاڵی و ئاژەڵداری) هەر لە کۆنەوە جگە لەو پێکهاتە کۆمەڵایەتییەی کە لە ئەنجامی ژێرخانێکی لەو چەشنەدا دروست دەبێت، هەموو ئەمانە هاندەر بوون بۆ زۆربوونی دانیشتوان و زوو پێکەوەنانی خێزان و گرنگیدان

بە ڕەگەزی نێر بەهۆی ڕۆڵ و کاریگەری لە ژیانی کۆمەڵایەتی گەلانی ناوچەکەدا بەگشتی، بۆیە دەبینین لە دەقە ئایینی و پەند و ئەفسانە و بەرهەمی هزریاندا جەخت لەسەر ئەو هاوسەرگیری و زۆری منداڵ و کوڕ و نەترسان لە زۆری دانیشتوان دەکرێتەوە بۆ نموونە:

(لەسەردەمی سۆمەریەکاندا دیاردەی فرەژنی باو بووە، لە شەریعەتی عامورابیشدا کە مێژووەکەیان بۆ نزیکەی(١٨٠٠)ساڵ پ.ز دەگەڕێتەوە؛ ڕێگەدان بەفرەژنی تێداهاتووە بەتایبەت لەکاتی منداڵ نەبوون و نەخۆشی ئافرەت و یان ئەنجامدانی کارێک لەلایەن ژنەکەوە، کە بوبێتەهۆی دابەزینی پێگەی کۆمەڵایەتی پیاوەکە، لە دەقەکاندا ناوی ژنی دووەم بە (شەفتوم) هاتووە جگە لەوەی بۆ هەر پیاوێک هەبووە چەندین کەنیز لە ماڵەکەیدا هەبێت و لە هەندێ باردا کەنیز توانیبێتی بگاتە پێگەی ژنی شەرعی کە هەموو ئەمانەش بەهۆکارێکی بنچینەیی دادەنرێت بۆ زۆربوونی ژمارەی دانیشتوان کە ئێستاش بابەتێکی سەرەکی دانیشتواننااسییە.

لە هزری هند و چین و گەلانی باشوری ڕۆژهەڵاتی ئاسیا (ئێران) تاڕادەیەک نزیک لە جیهان بینی و تێروانینی گەلانی میسۆپۆتامیا و سیری کۆن هاندانێک بۆ زۆربوونی ژمارەی دانیشتوان و بەیەک چاو سەیرنەکردنی پێکهاتەی ڕەگەزی و کۆمەڵایەتی دانیشتوان بەدی دەکرێت،بەلایەنی کەمەوە دروستبوونی کۆمەڵگەیەکی نموونەیی نەبەستراوەتەوە بە دیاریکردنی ژمارەی دانیشتوانەوە، بەڵکو یەکێک لەمەرجەکانی بەدیهێنانی ئەو کۆمەڵگەیە تایبەت کراوە بە بوونی هەندێک خەسڵەت و تایبەتمەندی زگماکی وەک لای فارابی و ابن خلدون و ابن سینا و ئەوانی تر.

- **یان لەرووی چەندایەتییەوە لە جیهانبینی ئایینی گەلانی ئەم ناوچەیەدا هاندانێک بۆ زۆربونی ژمارەی دانیشتوان و پاراستنی هێڵی ڕەچەڵەکی بنەماڵەیی بەدی دەکرێت، بۆ نموونە: لە تێروانینی یابانیەکاندا خوای(ئیزاناجی) (٤٢٢٤)کوری هەبووە، چونکە بە خەملاندنی ئەو سەردەمە ئەوان هەمان ژمارەی دورگە و ناوچە جیاوازییەکانی ئەو کاتە بووە هەتا هەر دوورگەیەک لەلایەن کورێکیەوە ئاوەدان بکرێتەوە.**
- **هەروەها لەرووی چۆنایەتییەوە نەک هەر جیاوازی لە پێکهاتەی ڕەگەزی (نێر و مێ) دانیشتوان، بەڵکو جیاوازی و ڕیزبەندی لە پێکهاتەی کۆمەڵایەتیشدا لە هزری گەلانی ناوچەکەدا هەیە بۆنمونە لە بیروباوەڕی هندیدا ئەگەرچی مرۆڤەکان هەموویان لە (مانۆ)وە دروستبوون بەڵام جیاوازیەکی زۆریشیان لەنێواندا هەیە وەکو ئەوانەی لە کەللەی سەری دروست بوون(پیاوانی ئایینی و چینی بالای کۆمەڵگەن) ئەوانەی لە قۆڵی دروستبوون (پاشا و جەنگاوەرانن)، ئەوانەشی لەلاقی دروست بوون (کاسبکار و بازرگانن)، بەڵام ئەوانەی لەپێی دروستبوون چینی خوارەوەی کۆمەڵگە و هیچ کارێکیان نیە لە خزمەتکردنی سێ چینەکەیتر بێگومان ئەم دابەشکردنەش لە کۆتاییدا ڕەنگدانەوەی دانیشتوانی و کۆمەڵایەتی و سیاسیشی دەبێت.**

باسی دووەم/ سەرەتاکانی بیرکردنەوە لە دانیشتواننـاسی وەک لقێکی سەربەخۆ

سەرەتاکانی بیرکردنەوە لە زانستێک بۆ توێژینەوە لەلایەنە ئاڵۆز و جیاوازییەکانی دانیشتوان دەگەڕێتەوە بۆ ئەو پەرەسەندنە زانستی و بابەتی و میتۆدیانەی لە بوارەکانی(ئابوری و سیاسی و فەلسەفە و زانستە کۆمەڵایەتیەکاندا) بەگشتی سەریانهەڵدا، چونکە بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ بوونەهۆی توێژینەوە لە بابەتەکانی دانیشتوان لەگەڵ سەرهەڵدانی سەرمایەداری لە رۆژئاوا و بە دەرکەوتنی توێژینەوە لە دیاردەکان بەمەبەستی قازانج، بابەتە دانیشتوانییەکان بە تایبەتی ئەوەی پەیوەندی بە زۆربوون و کەمبوون و پێکهاتەی کۆمەڵایەتی دانیشتوانەوە هەیە؛ بوون بە بابەتێکی گرنگی ئەم جۆرە توێژینەوانە، بۆیە بیرکردنەوە لە دانیشتوان لە قۆناغی سەرەتایی و پەرش و بڵاویەوە گواستەوە بۆ قۆناغێکی زانستی و پشت بەستان بە سەرچاوەکانی زانیارییە دانشتوانییەکان کە لەو قۆناغەدا کەنیسە بە یەکەم سەرچاوەی ئەو جۆرە زانیارییە دادەنرا، لەم قۆناغەدا نووسەرێک بەناوی(جۆن گرۆنت)(John Graunt) (١٦٦٢) لە بەریتانیا توێژینەوەیەکی بە ناونیشانی(چەند سەرەنجێک لەسەر لیستی مردووان) نووسی، بە نووسینی ئەم توێژینەوەش توانی نازناوی دامەزرێنەری دانیشتواننـاسی بەدەست بێنێ، چونکە ئەو بابەتانەی لەم توێژینەوەیەدا قسەی لەسەر کردبوو یان ئەو سەرچاوانەی بۆ بەدەستهێنانی زانیاری پشتی پێ بەستبوو یان ئەو میتۆدەی بۆ پۆلێنکردن و شیکردنەوەی زانیارییەکانی بەکاریهێنابوو هەمان ئەو بابەت و سەرچاوەی زانیاری و میتۆدیە کە تا ئێستاش ئەم زانستە لە توێژینەوەکانیدا بەکاری دێنێ. (کەواتە <u>**جۆن گرۆنت ئەو سەرچاوانەی بۆ بەدەستهێنانی زانیاری پشتی پێ بەستبوو لەگەڵ ئەو میتۆدەی بۆ شیکردنەوەی زانیارییەکان**</u>) ئەمانەن:

١- پشتی بە تۆمارەکانی(تعمید)(*) بەستووە بۆ دیاریکردنی ڕێژەی لەدایکبووان بەپێی هەرێمە جیاوازەکانی شار و لادێ.
٢- پشتی بە تۆمارەکانی رێگەدان بە ناشتن بەستوە، بۆ زانینی رێژەی زۆربوون یان کەمبوونەوەی دانیشتوان، کە ئێستا لە دانیشتواننـاسیدا بەم جۆرە لێکدانەوەیە دەگوترێت توێژینەوە لەسەر زۆربوونی سروشتی دانیشتوان.
٣- بەراوردی لیستی مردوان و لیستی تعمید کردووە بەپێی جیاوازی ژینگەیی، ئەمەش بۆ بەراوردکردنی ئاستە جیاوازەکانی گەشەکردنی دانیشتوان.
٤- بەراوردی جیاوازی ڕەگەزی کردووە لە لیستی مردواندا چ بەپێی هۆکاری مردن یان شوێنی مردن.
٥- گۆڕاوی تەمەنی بەراورد کردووە بە ئاڕاستەکانی کۆچکردن و هێزی بەرهەمهێنان.
٦- لە کۆتاییدا وەکو توێژینەوەیەکی زانستی بەچەند ئەنجامێک گەیشتووە لەوانە:
أ- ئاراستەیەکی کۆچکردنی فراوان لە لادێوە بۆ شار هەیە.
ب- ئەوانەی کۆچیان کردووە لە تەمەنی کارکردن و بەشێکن لە هێزی کار و ئاستی زۆربوونی ژمارەی دانیشتوان لەلادێدا بەرزترە بە بەراورد لە شار، کە ئێستاش ئەمانە بابەتی سەرەکی دانیشتواننـاسین.

(*) ئەو منداڵانەی لە کەنیسە دەشورێن (واتا شوشتنی منداڵی بچوک لە کەنیسە، ئەمەش نەریتی مەسیحییەکانە)